

Bomikas Tako

Let's Work

Articles and Illustrations by:

Miss Edith Bacbac
Mrs. Noelle De Castro
Mr. George Ged-ang

with the help of:
Miss Marjorie Draper
Miss Judy Wallace

Summer Institute of Linguistics
Philippines, Inc.
Translators 1973 Publishers

Published
in cooperation with
Bureau of Public Schools
and
Institute of National Language
of the
Department of Education and Culture
Manila, Philippines

1073-330
Printed in the Philippines

FOREWORD

Some of the glory of the Philippines lies in the beautiful variety of people and languages within its coasts. It is to the great credit of the national leadership over the years that no attempt has been made to destroy this national heritage. The goal has been instead to preserve its integrity and dignity while building on this strong foundation a lasting superstructure of national language and culture.

The present book is one of many designed for this purpose. It recognizes the pedagogical importance of dividing literacy and second-language learning into two steps--literacy being the first. When a student has learned to read the language he understands best, the resulting satisfaction in his accomplishment gives the drive and confidence he needs to learn the national language. His ability to read, furthermore, is the indispensable tool for the study this program will require.

The Department of Education of the Philippines is proud to present this latest volume in a nationwide series designed to teach the national language through literacy in the vernaculars. It will strengthen both the parts of the nation and the whole.

JUAN L. MANUEL
Secretary

FOREWORD

One of the noble aims of Education is to equip every citizen to participate meaningfully in his society and to share in shaping the destiny of his country. Providing literacy instruction in each man's vernacular is a basic step in realizing this goal. To promote this purpose the Summer Institute of Linguistics works in agreement with and under the auspices of the Department of Education in the Preparation of instructional and supplementary reading materials for the various Cultural Minorities of our country.

The Bureau of Public Schools takes pleasure, therefore, in presenting this volume of literacy material which is part of its list of approved supplementary reading materials prepared for use by the Public School in the areas using the vernacular of these materials.

LICERIA BRILLANTES SORIANO
Director of Public Schools

PREFACE

This book is one of several prepared by members of the Sagada and Balugan communities who attended a Writer's Workshop held at Bagabag, Nueva Vizcaya sponsored by the Summer Institute of Linguistics in September and October, 1973.

Increased food production is a need felt everywhere. This book tells some ways to increase food production by raising rabbits, propagating citrus trees and trying new methods of rice growing.

PREFACE

Siyana nan esa ay liblo ay insolat nan iSagada ya iBugang ay inmey nakiatindal issan Writer's Workshop ay inpangolon nan Summer Institute of Linguistics issan bowan di Sitiyimbri ya Oktobri, 1973.

Nan ikkan di mangipaado is apit, siya nan esa ay kasasapol idwani olay into ay ili. Nan naay liblo wada nan ibagana ay ikkan di mang-ipaado is makan ay kaneg nan mentalaken is koniso, menmola is protas, ya nan tapina.

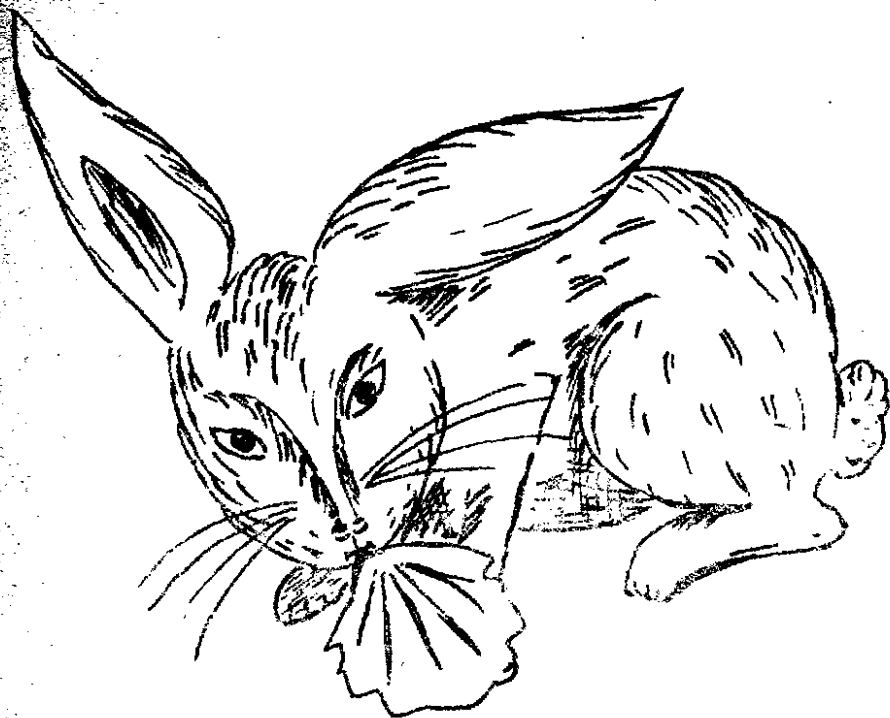
BUOD

Ang pagpaparami ng pagkain ay pangangailangang nadarama kahit saan. Ang aklat na ito ay nagsasabi ng mga paraan upang maparami ang pagkain sa pamamagitan ng pag-aalaga ng koniho, pag-aalaga ng prutas at pagsubok ng makabagong paraan ng pagtatanim ng palay.

Ipinapaliwanag dito ang tungkol sa pagpapatubo ng boto, "budding", paglalason ng daga at pagpatay ng koniho. Ginawa ito upang maakit ang mga tao sa mga pagbabago.

TABLE OF CONTENTS

Mentalaken Tako Pod is Koniso	1
Nan Menpalti is Koniso	9
Menbonobon Tako is Bowan di Protas	12
Ay Mabaliin nan "Crop Rotation" isnan Paypayew Tako?	16
Nan Menkedet si Otot	21
Nan Ikkan ay Menbading	24

MENTALAKEN TAKO POD IS KONISO

Nan koniso nan esa ay nalaka ay matalaken. Daida abes nan esa ay men-imis ya nabaknang nan kalnida. Kaneg nan kaimis nan manok nan kaisdaanda. Nan naay mabasa, siya nan masapol ay getken di mentalaken is koniso

I. Nan Ikkanda ay Omado

Nan koniso, mo waday tolo owenno epat is binowanda, masapol ay ilasin nan lallalaki isnan babbabai. Ilogida ay madakep mo wada abes enem is binowanda. Kasasapol nan kailasinanda tapno getken nan agew ay omanakanda, tapno gegetken san esa mangisaganaan is pag-anakan. Am-in ay koniso ay pala anak ya pala dakep, masapol ay masin-es-ada isnan menteteanda.

Mo omdan nan kadakpanda, gawigawis mo nan babai nan lak-eyen ay iyey isnan kad-an nan lalaki. Gawigawis abes mo nan wakgat nan menpadakpan. Iilan ta mendakepda ay mamindowa. Mabalin abes ay kasin padakpen daida is kapsengana, ngem siya mo teken ay lalaki. Mo es-esa nan laki, iliwang is esa owenno dow a ay agew.

Tolompoo y^t esa owenno tolompoo
ya dow^a ay agew nan kaisisikogan nan
koniso. Nan an-akda, pagbassit dadaet
abes mailasin. Olay enem ay dominggoda.

Mo malpas nan tolo owenno epat ay
agew enggana issan nailasinen nan
anakda, mabalin kasin ay maipadakep nan
inada. Ilaenyo, mabalin ay memin-epat
ay omanak nan koniso isnan esa ay tew-en.

Nan sinpanganak abes, enem enggana
is simpoo et dow^a. Isnan esa ay tew-en
mo mamin-epat ay omanakda daet tonggal
sinpanganak ay wao, awnit waday tolompoo
et dow^a is an-ak di es-esay koniso.
Am-amed ngata mo waday epat owenno ad-ado
pay is poonan.

II. Nan Kanenda

Mo is panggep di kanenda, maid
adoado is masapol malaklakowan. Dakami

ay nangpadpadas ay nintalaken isna, kedeng nan tobon di ange, nan begas nan sayoti, nan logam, ya nan nateketeken ay tobtobon di molmola is impakpakanmi.

Ganagwis met san konisomi. Waay abes siyangna dedan isnan teken ay nintaltalaken isdana. Ngem mo waday mabalin is ilako tako isnan tapin di kanenda tapno alalistoda ay masiken, ta domaddadakkeda ya tapno mentatbada, ado nan mabalin ay malakowan isnan tintindaan. Wada nan giniling ay ballogo, nan toyon di pagey ya ballogo, ya nan kananda en pilits. Mabalin ay maosal non pilits ay pala baboy ya manok abes. Kompolmi ken datona is nalaklaka. Ado pay nan katapitapina.

III. Nan Saksakitda

Talaga ay maid onay saksakit nan koniso. Baken problema na panggep is alaken is koniso. Maid pay pistida

ay kaneg nan manok ya nan beteg.

Manmano nan masakit ken daida. Am-in baw ay agas ay pala baboy ya aso et mabalin ay maosal ken daida. Wada baw nan masapol ay ikkan tako ay mentalaken isnan koniso. Masapol ay maayowananda ay gawis. Masapolda abes nan wawawada nan kanenda ya inomenda olay isnan labi.

IV. Nan Baeyda

Adi masapol ay nangina nan maosal isnan baeyda. Mabalin ay maosal nan pao, nasisipisi ay kawayan owenno tabla. Nan "Chicken wire" abes nan gawis ay maosal isnan baey di koniso. Nan goon ya nan sisim abes nan mabalin ay pala atep. Nan impolontanti isna, masapol ay nabaked ya midyo nangato ta adi nalaka ay engewen ya segpen di kosa, aso, ya nan otot. Masapol nalawa abes ta waday pagseypanda, pagkakananda, ya pagay-ayamanda. Am-amed

mo pag-anakan, gawis mo waday esa ay mitro ay kalawa ya kaandona daet olay dowa ay pi nan kangatona. Mabalin ay naliplipit bassit mo pala esa ay koniso ay kaneg nan tean nan laki ay masapol ay maeesa. Masapol abes baken onay nalawa nan betaay nan det-a ta adi bomalbala nan siksikida. Mo mabalin abes, gawis mo mapay-an nan poon nan toktokod is asiti tapno adi makaey nan koton isnan koniso. Wada abes nan esa ay impolontanti ay masapol ay nemnemen mo men-alamid is baeyda. Ilaen ta adi nalaka ay matotombe isnan odan tay adi kayten nan koniso ay matotombe nan baeyda. Masapol maimemeggan ay kankanayon.

V. Nan Kaosalanda

Nan koniso, mabalinda et ay maisda mo waday dowa owenno tolo is binowanda. Idwani, nangina nan kalni. Ngem mo ad-ado'y

talakenta is koniso, waay mabalin ay
dinominggo ay mensidata. Adi tako
men-gastogasto is pala kalni esa tako
pay makaisda.

Waay baken kedeng nan kalnida is
nemnemen tako ay pangsapolan isnan koniso.
Esangna ay menlagbowan. Mo omado nan
koniso, mabalin ay men-ilako. Nan abes
dotdotda, nalaka ay maisagana ay maalamid
is bag, pitaka, kalogong, ya nan
nateketeken ay kaalamidanda. Mabalin ay
palsosal tako dana mo baken ya ilako ta
waday masiping tako pay isnan koniso.

Nan naayda ay binasa tako, waay baken
kedeng dana is masapol ay getken di
mentalaken is koniso. Ngem waay ngata
omanay datona is getken tako ay
pangilogiyan.

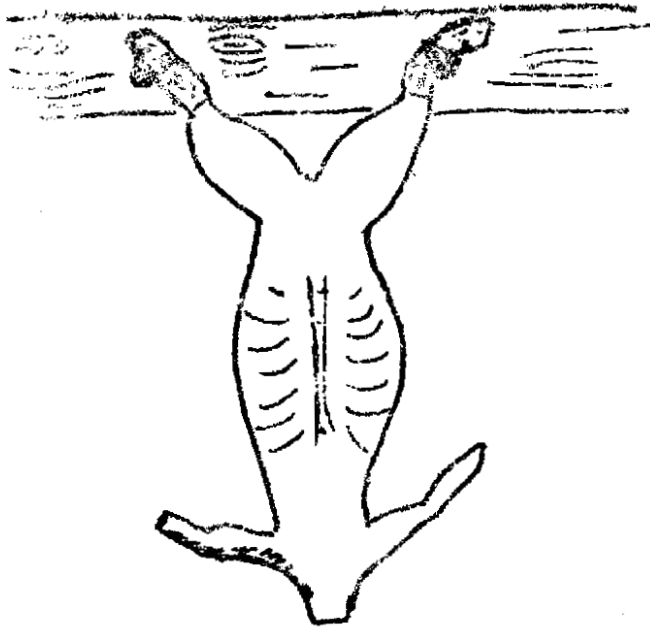
Olay sino ay talabako owenno gandat
ay ikkan, wada nan ligatna. Ngem nan

mentalaken is koniso, maid onay ligatna.
Nan laeng men-ilogi. Ngem mo epdas
nailogi, maidto onay problema. Mentalaken
tako pod is koniso ta pangilaan.

NAN MENPALTI IS KONISO

Linangen nan kaadowan ay getken takoy menpalti is animal kaneg nan beteg; aso, ya manok ngem nan koniso mabalin ay langnen, mabalin ay lalaten. Gaggag-awis mo lalaten nan koniso tay adoado nan kasilbiyan nan lalatna. Wada kano nan esa id Salano, Nueva Viscaya ay nakailako is ewes ay nasapo is kodil di koniso ay menbalol is ₱200.00 (dowan gasot ay pisos). Wada nan agas ay osalenda ta adi pomteg.

Naay di ikkan di menpalti is koniso ay inpaboyan nan esay Amilikano ay mangganganas is talaken di kosino engganas kaongana. Isagasagana am-in nan osalen am-amed nan gipan masapol pali-paliden. Tapno adi men-ikalo nan koniso kakamowen ay paltiyen.

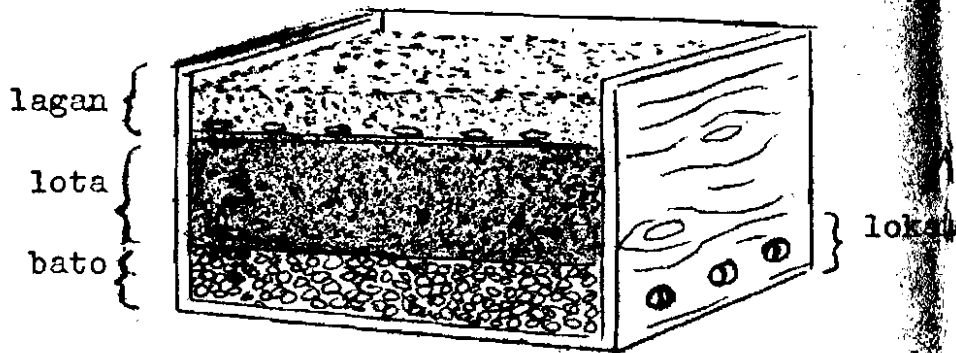

1. Gegen-an nan koniso isnan tengedna dat menpang-ek nan olonã. Osalen nan kaiw ay mangpang-ek.
2. Menlokawan nan doway pangodidiyen ay bidkina dat yayakangkangen ya sosoniyen ay isakkey isnan doway lansa.
3. Kaanen nan olona.
4. Lalaten nan kodilna ay kaneg mangloso

- is kamisita. Ilog isnan bidkingna ay manglesles engganans nan iko. Gedgeden nan iko sapay itoloy ay manglesles isnan am-in ay kodilna. Awnit kanega ninlalabos.
5. Gisgisen ay menleteg ilogi isnan ninbetaayan nan pangodidiyen ay siki engganans nan bagang dat kaanen nan bagisna.
  6. Kaodiyen, gedgeden is layden, kompolni mo pola prito wenno pala adobo.

ay kaneg nan lolokisen, ayonan, lobban, limon, ya nan kalamansi et massoda isnan ili tako ngem problema nan menpatobo isnan similyada. Naay di insolon nan esa ay am-ama id Bagabag, Nueva Viscaya ay mang-ay-ayowan is moy moyong isnan las-od di epatpo ay tew-en.

Omona, isagana nan kahon ay pagbonobonan.

Men-esek is bowan di Protas

Daeman nan kahon isbaban-eg ay bato da't osonan is lota ay sindangan nan kaposkolna. Nan es lota masapol ay ikilog owenno isap-ey is makadomingo ta matey nan adi kaila ay gege ay mangdadael isnan balo ay mola. Adi kano paypay-an is abono ay malakowan isnan tindaan basta sigolado ay gawis nan lota. Baken kedeng di kahon is pagbonobonan. Mabalín dedan nan lata ngem siya mo soloten nan ikkan ay mang-isagana isnan kahon. Nan es kayman kahon, am-amed nan lata, lokawan nan naliliwes is gedwan di sindangan nan distansiyada ta adi kapsong.

Sibogan nan pagboñobonan sapay is-ek nan bowa. Ngem sapay ibonobon nan bowa, midyo angowen da't okisan ta makaan san polaw ay mangkokobot ta siyay di nalaka ay bomgi. Batbaten nan bowa

ay pomopodan ta gawis nan lomamotanda.
Nan betaayda, gedwan di pag-ama owenno
esa'y polgada. Osonan is pino ay lagan
ay esa'y polgada nan kaposkolna daet
wisiwisan is danom. Pito enggana ay
simpoo et lima ay agew nan bomgiyan nan
bowan di protas. Piliyen nan dadakkel
ya gawis ay bowan di men-aged ay protas.
Nan men-aged, epdas natisting isnan
klima id isna Pilipinas owenno isnan
ili ay tinmotobowana iso nga siya nan
gawis ay para rotstak (rootstock).

Mo tomobo nan similya ta nadowa
owenno natolo nan toboda, daet iyalis
isnan nerseri (nursery) ay sindangan
nan betaay da. Nan nerseri masapol wada
isnan midyo maaagewan ya malilinongan.
Nan lota isnan nerseri menlaoken ay
godwa-godwa nan lota ya nadonot ay
lomeng. Gag-awis abes mo masin-es-a

y iyalis nan bonobon isnan silopin ay
apay-an is abono ya lota ay kaneg san
nikkan isnan lotan di nerseri.

Pay-an is abono no malpas nan
olompoo ay agew. Nawnawen ay gawis
an abono isnan danom daet isibog isnan
similya ngem nenemnemen ta owasan is
adalo ay danom. Ayowanen dapay sed-en
a enggana ay masiken is kaneg kaan-andon
i balo is lapis sapay badingen.

AY MABALIN NAN "CROP ROTATION"

ISNAN PAYPAYEW TAKO?

Kaadowan nan paypayew tako ay mamingsan nan mamolaanda. Mo malpas nan pinag-ani, dadaet aped mabaybay-an ay maboy-owan owenno makgang. Wada nan mabalin ay ikkan tako ta maosalanda dapay mangsed-an is kasinda katondan.

Wada nan ik-ikkanda id baba ay mabalin abes ay ikkan tako idsina Sagada. Imbagan iman san esa ay mannalon id Bagabag ay kaneg id baba dami pay dedan inila issan ana-ananwa ay paypayewna. Kinwanina ken dakami en mamintoloda ay mentoned isnan esa ay tew-en. Ngem isnan ikapintolo ay mentondanda, adina tondan am-in nan payewna. Imbis ta nan ikkana, molaana is teken ay molmola ay kaneg nan mani, disantis, botilas, ya nan teken ay

kankaneg datona ay mola.

Siyana nan kananda en "Crop Rotation." Nan kayatna ay kanan, mo malpas ay aniyen owenno apiter nan esa ay mola, mabalin abes ay isoblat nan teken ay mola. Olay abes na om-a, baken koma kedeng nan obi is mamomomola.

Wada nat pagawisan tona. Datona nan tapina. Nan payew, adida aped mabaybay-an mo malpas ay naanida. Mo waday egay osalen nan pagey is abuno, awnit aped osalen nan be-as ya logan owenno aped iyanod nan dancm et apedda masayang. Ngem mo molaan tako is teken ay mola, datako pay abonowan, awnit amed gomawgawis nan lotta

Nan paypayew, masapolda abes ay maimeggan is midyo mabayag esada pay kasin koma matondan. Siyana koma nan timpona ay mangmolaan tako is teken ay molmola

ta baken nan logam ya be-as is tomobo esa tako pay dedan mapalpaligatan isnan dalosda mo omdan nan piagsasama.

Kanan san mannalon ay mangibaga en baken kompolmi ay mola nan isobsoblat isnan pagey. Nan bokbokel ay mola nan kagawisan ay osalen sina. Kaneg nan botilas, nan mani, batong, kidis, disantis, ya nan kalap. Datona ay kalasi di mola nan kagawisan ay maosal isna. Wada nan kateken datona ay mola. Masapol dedan ay maabonowanda ngem wada nan ikkanda ay mangipagawis ya mangipabaknang isnan lota ay osalen nan mola ay maisoblat isnan maimolaanda. Nan pagey, gawis ay maisobsoblat isnan kaimolaan datona. Nan sigod ay ik-ikkan tako ay menlesang, gawis dedan.

Mabalin abes nan natnateng is maisobsoblat isnan pagey. Mo menmola

tako isdana, ado nan abono ay osalen tako ken daida. Sin-awni nan kaapitanda et ado nan mabati ay naiyabono ken daida. Osalen to nan pagey datona ay abono mo maisoblat ay maimola. Nan kano ballogo ya nan padpaddi nan ngawi is maisobsoblat isnan payew. Nalawet dana isnan abono. Pakodokoddowenda nan lota ay maimolaanda.

Ado nan pagawisan nan "Crop Rotation" ay ikkan. Baken kedeng is mangipagawisana ya mangipabaknangana is lota. Nalaka abes nan kaisaganaana is kasin pinagtotoned ya ta adi aped mamamamapsong is danom owenno maboboboy-owan.

Esang abes ay paglabbowan. Imbis entako men-anap is makiinnagewan isnan kalpasan nan talabako isnan paypayewan, da et ipapasnek ay omey molaan nan naayda ay molmola.

Ay mabalin ay ikkan tako na?

Mabalin ay ilogitako isnan sin-es-a ay
payew tako ta ilan tako nan menresoltaana.
Maid ngata mapokaw mo padasen takona esa
tako pay kanan en gawis obpay mo baken
ya adi kabalin obpay id Sagada. Ay Siya?

NAN MENKEDET SI OTOT

Nan otot daida nan mangidya isnan
sakit di olo mapanggey sinan pagey.
Adoado nan mail-ila ay imbis ta gawis nan
ikakkan nan pagey daet aped naikobbang tay
nan otot. Naay di ik-ikkanda id Nueva
Viscaya ay mabalin ay padasen tako.

Dowa nan kalasin di kedet ay os-osalen
da. Nan Diphacinon ya nan Racumin. Nan
Diphacinon komolli ay dagos. Siya na nan
osalen mo adoado nan otot.

Omona, somapo is tobong di kawayan
ay simbobko. Siya na nan mangipay-an isna
papan. Mo Diphacinon nan osalen mang-ey
balbaliyan daida. Isnan omona ay labi adi
lal-aokan nan papan is kedet. Siya dedan
isnan ikapidwa ay labi. Nan pangiklanan
isna tapno sed-en san en mangayagan san
immon-ona ay nagila issan papan isnan
iib-ana. Awnit ostonto ay madagopda ay en
mangan issan papan awet san datnganda et
san nakedetan. Nan menlaokan, pay-an is
esa ay kotsalan di Diphacinon nan simpoo
ya siyam ay kotsalan di inoto owenno
ballogo. Daet sin-at-iken ay pay-en isnan
tobong. Adi abes palalo'y mensagsag-enen
nan tobong isnan mangibadngan.

Nan ikadwa ay kedet et nan Racumin.
Siya nan maosalna mo at-atik nan otot.
Isigod nan kedet ay mangikallot isnan
papan. Esa ay kotsala ay Racumin isnan
dowampoo ay kotsalan di inoto owenno
ballogo. Adi liwliwayan ay mangpappap-ae
isnan tobong tay mo maliwayan ta maid et
dasnganda, siya nan mangananda isnan pagey.

Non kagawisan ay maipappapan nan
kinayos ay ballogo ya nan menbango ay
inoto.

Nan es maodi ay maibaga isnan panggep
nan menkedet is otot, masapol ay maaam-in
tako ay mangikkan. Tay mo mapay-an am-in
nan paypayew maid teken is enda mentabonan
dadapay omad-adowan. Ya nan esa abes
men-annad tako isnan pangidoldolinan tako
ta inayan isnan ongong-a ay adi mangtek.
Nan kedet ay naayda malakowan isnan
tindaan ay men-il-ilakowanda is abono.

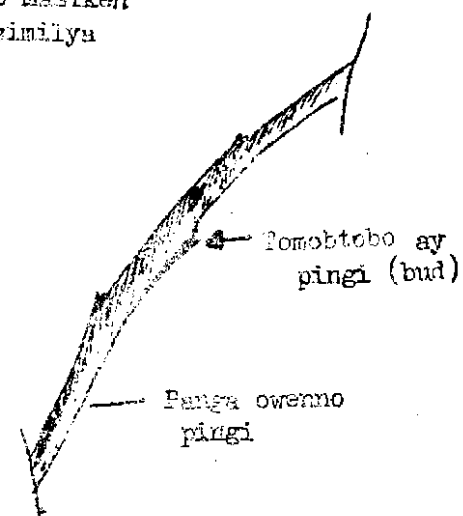
NAN IKKAN AY MENBADING

Nan bading (budding), siya nan esay ikkan di menmola isnan protas. Baken kedeng nan bowa is maosal ay men-ipatobo is mola, am-amed isnan protas. Nan bading siya abes nan esa ay ikkan di mangipagawis isnan mola, mangipaado, mangipaimis, mangipadake is begasda, ya mangipabanol is lakoda. Mapili abes nan maosal isnan bading tapno adida nalaka ay makapet ya maalisan isnan saksakit di mola.

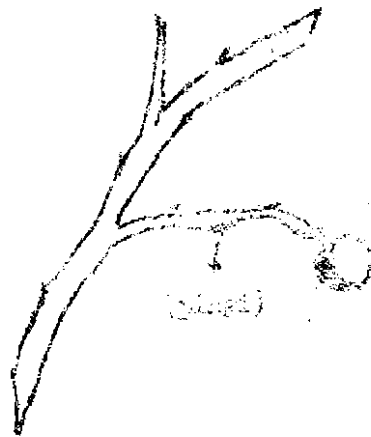
Isnan bading, kagawisan nan similya is maosal ay stak (stock). (Ilaenyo nan kadakdakena isnan liklato ay nomelo 1.) Nan stak siya nan naimomola ay kaikaptan nan bad (bud). Siyana nan bad abes nan daan pay ay kitokitoy ay awnit menbalin ay pingi. (Ilaenyo nan liklato 2.) Nan kagawisan ay men-alaan is bad, nan deey osto ay mentatayonan nan begas nan mola.

Medyo nasiken
ay similya

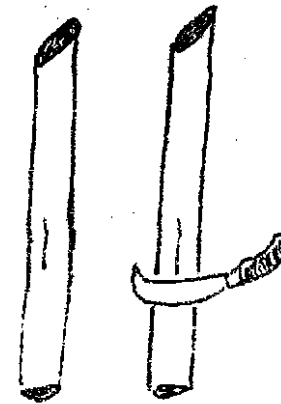
(3)

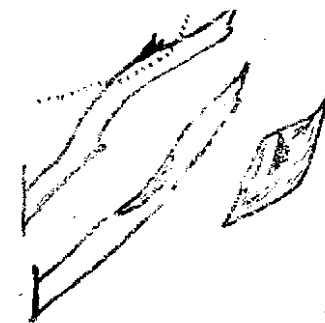
Gawis ay men-alagu

Nan onona, ilaen nan waday bomalaan nan pingi isnan similya. Baken is poopona. Baken abes is odo-odona. Dat komogis isnan kiskisna is waday esa owenno esa ya kagedwa ay polgada nan kaan-andona. Menpagowab nan ikkan ay menkogis. Komogis abes isnan pongtona isnan kinbaba. (Ilaenyo nan ikakkana isnan liklato 4.)

(4)

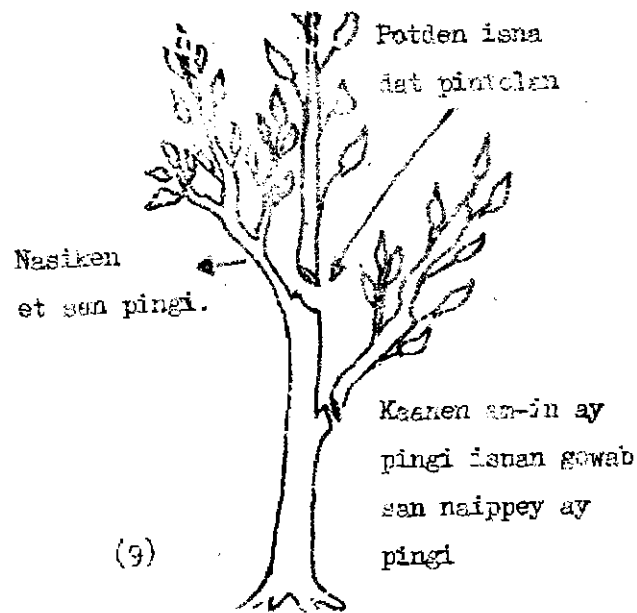
Omala et is bad isnan menbegbegas ay gawis ay protas. Tonggidan san esa ay pongtona tapno gawis nan ikkana ay maisipit. (Liklato 5.) Da et isipit nan pingi issan kinogisye ay kiskis. Menpatag-ey nan ikkan ay mangisipit. Ippey ay gawis. (Ilaenyo nan ikakkana ay naigwa isnan liklato 6.) Malpasdi, dat omala is olay silopin owenno menyapit ay lopot dat gisgisen ay iyaando. Osalenna ay pangbedbed.

(5)

tapno menleteg nan kat-adana. Gawis abes
mo mapintolan san kakaanana. (Liklato 9.)

Am-in ay pingi ay tomobo issan gowab
san balo ay naippey ay pingi, masapol ay
makaanda. Masapol ay san baloy pingi nan
kagapowan am-in nan tomobo ay pingi issan
balo ay mola.

Nan naay balo ay mola, awnit
itoltoloy na ay masiken. Mo dinmakkal ya

inmando ta waday doway ay pi owenno
nasolok, mabalin et ay iyalis isnan osto
ay kaimolaana.

Siyana nan ikkan di menbading.
Gawisna is padasen ta solowen takoy
gawis ay mangikkan tapno maspay sigolado
ay tomobo nan mabadingan ay mola. Baken
naligatna. Ikkanyo pod et nalaka.